

tərkibinə daxil olandan sonra yaranmış əmin-amanlıq nəticəsində şəhər əhalisinin sayının sürətlə artması olmuşdur. Müxtəlif sənət sahələrində çalışan ustalar şəhər və kənd əhalisinin sənət məhsullarına olan zəruri ehtiyaclarını maksimum ödəməyə çalışırdılar.

Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı ərəfəsində 50-dən artıq sənət növü öz fəaliyyətini qızğın surətdə davam etdirməkdə idi. Bu dövrdə natural təsərrüfat məhdudluğunu sarsıdan əmtəə istehsalının daha da genişlənməsi sayəsində kустar sənət və xırda əmtəə istehsalı səciyyəsi daşıyan bir sıra spesifik sənət növləri (xalçaçılıq, şərbəflıq, şalbəflıq, bəzzazlıq, misgərlik, silahsızlıq, dəmirçilik, xarratlıq və s.) labüd surətdə kənd yerlərində də geniş yayılmışdı.

DAŞIŞLƏMƏ

Ənənəvi sənət sahələrinin ən qədim və arxaik növü olmaq etibarı ilə daşışləmə sənəti XIX əsrə gəlib çatanadək əsaslı dəyişikliyə məruz qalmışdır.

Azərbaycanda daşışləmə sənətinin tarixi kökləri bu ərazidə qədim insanın təşəkkül tapdığı ilk dövrlərə gedib çıxır. Azıx, Damcılı, Tağlar, Daşsalahlı və digər Paleolit abidələrindən aşkar edilmiş maddi mədəniyyət qalıqları, xüsusilə bəsit daş alətlər Azərbaycanın qədim sakinlərinin Daş dövründəki ilk sənət-peşə həyatından soraq verir.

İlk bəsit əmək alətləri *qəlpələmə* texnikası əsasında, *zərbə* üsulu ilə çaxmaq daşından hazırlanmış çapacaq tipli kobud çapma alətlərindən, *dişəkləmə* və *gəzləmə* üsulu ilə düzəldilmiş qaşov, iskənə, biz və bıçaqlardan ibarət olmuşdur [1].

Orta və Son Paleolit abidələrinin (Tağlar və Damcılı) əmək alətləri çaxmaqdaşı və dəvəgözündən düzəldilməklə, hazırlanma texnikasının daha da təkmilləşməsi və tipoloji cəhətdən xeyli zəngin olmaları ilə səciyyələnir [2]. Daşdan tək cə əmək alətləri deyil, həm də müxtəlif növ kəsici və deşici silahlar düzəldilməyə başlanmışdır.

Zaman keçdikcə daş alətlərin hazırlanma texnologiyasında əsaslı irəliləyiş baş vermiş və nəticə etibarilə, ibtidai cəmiyyət tarixində yeni bir inkişaf mərhələsi -Mezolit dövrü başlanmışdır. Mezolit abidələrinin (Damcılı, Qobustan) kiçik həcmli mikrolit *ox ucları* zərifliyinə və istehsal texnologiyasının kamilliyinə görə əvvəlki tarixi dövrlərin daş məmulatından fərqlənirdi [3].

Daş məmulatının istehsal texnikasının təkmilləşməsi, təbii olaraq, xüsusi peşə sahəsinin yaranmasına və tədricən onun ev sənəti halında formalaşmasına səbəb olmuşdur. Alət və silah istehsal etməkdə səriştəsi daha çox olan qəbilə üzvlərinin bir

qismi görünür, tədricən bu sahə üzrə ixtisaslaşmışlar.

Yurdumuzun Neolit abidələrindən aşkar olunmuş cilalanmış daş alətlər ənənəvi daşışləmə sənətinin təkə tipoloji cəhətdən deyil, həm də texnoloji baxımdan xeyli inkişaf etdiyini əks etdirir.

İbtidai icma quruluşunun dağılması və sinifli cəmiyyətin yaranmasının ilk mərhələlərində daş alətlər hələ də əməli əhəmiyyətini itirməmişdi. Bununla yanaşı, ənənəvi daşışləmə sənətinin bir sıra yeni sahələri yaranmağa başlamışdır.

Dəmirin kəşfindən sonra ənənəvi daşışləmə sənətinin ən geniş yayılmış sahələrindən biri daşyonma, xüsusilə daş üzərində *oyma* sənəti olmuşdur.

Daş üzərində *oyma* sənətinin ilk nümunələri hələ Qobustan və Gəmiqayada öz əksini tapmışdır. Qobustan daş ustaları *cızma* və *oyma* texnikasından məharətlə istifadə etmişlər. Ən qədim nümunələri e.ə. VIII minilliyə aid edilən qaya rəsmləri tişə rolunu oynayan itiüclü daş alətlərlə oyulmuşdur.

Dəmirin mənimsənilməsi ilə əlaqədar mükəmməl metal alətlərin tətbiqindən sonra daş alət və silah istehsalı məhdudlaşmış aradan çıxmağa və beləliklə də daşışləmə sənəti özünün tarixi təmayülünü dəyişməyə başlamışdır. Hörgü inşaat texnikasının meydana gəlməsi, yeni məişət və təsərrüfat vasitələrinə tələbatın artması nəticəsində daşışləmə sənətinin *bənnalıq*, *daşyonma*, *şəbəkəçilik*, *həkkaklıq* və s. kimi yeni sahələri yaranmışdır.

Feodalizm dövründə Azərbaycanda *daşyonma* və daş üzərində *oyma* sənətləri xüsusilə şəhər və qala tipli məskənlərdə daha çox tərəqqi etmişdir. Ölkənin ərazisində məhəlli xüsusiyyətləri ilə fərqlənən bir sıra memarlıq məktəblərinin meydana gəlməsi və onların çoxcəhətli səmərəli fəaliyyəti ənənəvi daşışləmə sənətini daha da zənginləşdirmişdir. Bu cəhətdən Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin rolu daha böyük olmuşdur.

Ənənəvi daşışləmə sənətinin arxaik növlərindən olan ibtidai *heykəltəraşlıq* Azərbaycanda çox erkən intişar etmişdir. Azərbaycan ərazisində daş abidələrin bu tipinə həm insan, həm də heyvan (əsasən qoç və at) heykəli şəklində təsadüf edilir.

Azərbaycanda insan heykəllərinin ilk nümunələri e.ə. III minilliyə aid olmaqla, [4] qədim dövrün əsəti etiqaq və inamları ilə üzvi surətdə bağlı olmuş və əcdadlara sitayişin təəcəssümü kimi meydana çıxmışdır. [5] Əksər hallarda bəsit yonma texnikası ilə, insan görkəmində düzəldilmiş daş heykəllər rəmzi məna kəsb etməklə, o dövrün ideologiyası və hakim dini baxışları, xüsusən ibadət mərasimləri ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Məhz bu səbəbdən də Azərbaycanda büt heykəllər ilk orta əsrlərə, monoteist dinlərin yaranmasına və yayılmasına qədər davam etmişdir.

Daş heykəllər vaxtilə Azərbaycanda çox geniş əraziyə yayılmışdı. Onların qismən salamat qalmış nümunələri qədim Albaniya ərazisində qeydə alınmışdır [6].

Daş heykəllərin ikinci qrupunu təşkil edən qoç və at heykəlləri nisbətən

sonralar meydana çıxmaqla, əsasən, qəbirüstü abidə kimi təsadüf edir. Azərbaycanda İslam dini yayıldıqdan sonra insan heykəlləri bütpərəstliyin qalıq kimi kütləvi surətdə məhv edildiyi halda, müsəlman dininin bütün yasaqlarına baxmayaraq, heyvan heykəlləri qəbirüstü abidə olması səbəbindən toxunulmaz qalmışdır.

Mükəmməl oyma texnikası əsasında düzəldilən heyvan heykəlləri dekorativ bəzək tərtibatı, kompozisiyasının kamilliyi və real təsiri etibarilə bəsit insan heykəllərindən fərqlənirdi. Daşdan səlis yonulub düzəldilmiş heyvan heykəlləri Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi bölgələrində daha geniş yayılmışdır.

Ənənəvi daşışləmə sənətinin dekorativ baxımdan zəngin və mükəmməl növünü *həkkaklıq* təşkil edir. Daşışləmənin kamil üsulu olan oyma texnikası özünün zərif həllini məhz həkkaklıq sahəsində tapmışdır.

Həkkaklar, başlıca olaraq, qəbirüstü abidələr (başdaşı, sənduqə) və inşaat hissələri (dekorativ bəzək üsürləri, kitabələr və s.) düzəltmişlər.

Azərbaycanda feodal münasibətlərinin möhkəmlənməsi dövründə varlı zümrələrin nüfuzunun daha da güclənməsi bir sıra sənət sahələrinin, o cümlədən daş üzərində dekorativ oyma sənətinin inkişafına xeyli təkan vermişdir. Hakim feodal təbəqələri əhalinin aşağı zümrələrindən fərqli olaraq, möhtəşəm *saray* və *qəsr* tipli əzəmətli yaşayış binaları inşa etdirirdilər. Çox vaxt daşdan tikilən bu abidələr zəngin bədii dekora malik oyma-nəqş üsürləri ilə bəzədilirdi. Bütün bu amillər daşışləmə üsullarının tətbiq sahələrinin genişlənməsinə və texniki cəhətdən daha da təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur.

Dekorativ tətbiqi sənətdə əsas yer tutan daş üzərində oyma üsulu xüsusilə *xatirə* (məzar) abidələrinin hazırlanmasında daha çox tətbiq olmuşdur.

Orta əsr məzar abidələrinin böyük əksəriyyətini tənha başdaşı və ya sənduqə tipli qəbirüstü abidələr təşkil edir. Daş üzərində oyma sənəti orta əsrlərdə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmaqla, ümumən *xəttatlıq* sənətinin spesifik xüsusiyyətlərə malik sahələrindən birini təşkil edirdi. Orta əsr xəttatlarının böyük əksəriyyəti həm də həkkaklıqla məşğul olurdular.

Tarixi kökləri Qobustan qaya təsvirlərində izlənən Azərbaycan həkkaklığı icra texnikası etibarilə orta əsrlərdə yeni məzmun və ideya qayəsi kəsb etmişdir. Orta əsr həkkaklığının əsasını qrafik yazı, üslublaşdırılmış həndəsi və nəbati naxışlar, qismən isə əşyavi təsvirlər təşkil edir.

Oyma sənətində gödək dəstəklə həkkak çəkici, düz, çəp və çökək ağızlı olmaqla müxtəlif növ iskanələr, (tişə) zeh mişarı, pərgar, ülgü, həkkak qələmi, şir, kömür, hisqara və s. işlənmişdir.

Ərəb əlifbasının müxtəlif xətt üslublarından (kufi, nəsh, süls, təliq, nəstəliq, tövhi) məharətlə istifadə edən [7] orta əsr həkkakları çox vaxt kitabənin boşluqlarını həndəsi və nəbati səciyyəli ornament nümunələrindən ibarət kompozisiya üsürləri ilə tamamlayıb bəzədiklərindən onlar eyni zamanda *naqqaş* vəzifəsini də görürdülər. Bu mənada həkkaklıq sənəti, sinkretik səciyyə daşımaqla, həm xəttatlığın, həm də

naqqaşlığın başlıca ünsürlərini özündə cəmləşdirirdi.

Azərbaycanın XI-XIV əsr kitabələri üçün müxtəlif bədii görkəmə malik kufi xətt səciyyəvi olmuşdur [8]. XIV-XVII əsrlərdə daş abidələr, əsasən, nəsh və süls, bəzən isə nəstəliq xətti ilə işlənmişdir. XVIII-XIX əsr abidələrinin kitabələri isə, bir qayda olaraq, nəstəliq üslubunda düzəldilmişdir [9].

Azərbaycanın ənənəvi həkkəlik sənətində Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinə mənsub sənətkarların əl işləri diqqəti daha çox cəlb edirdi. Şirvanın xatirə abidələrinə əsasən yumşaq əhəngdaşından düzəldilən müxtəlif formalı başdaşı və sən-duqədən ibarət olmaqla, həm ayrılıqda, həm də vahid kompozisiya halında təsadüf edilir. Bəzən başdaşından əlavə, sinədəşinin aşağı hissəsində ayaqdaşı da qoyulurdu.

Nadir hallarda keçmişdə məzar abidələrinin mərmər və yəşəm daşından düzəldilməsi faktına da təsadüf edilir.

XVIII əsrdən etibarən Azərbaycanda xanlıqların yaranması ilə əlaqədar olaraq, həkkəlik sənətində məhəlli fərqlərin və spesifik xüsusiyyətlərin güclənməsi müşahidə olunur.

Qəbir daşları üzərində mərhumun peşə və sənətini əks etdirən bir sıra məişət və təsərrüfat əşyaları, silah və nəqliyyat vasitələrinin (güləbdən, sürmədən, güzgü, qayçı, daraq, möhür, qılınc, xəncər, tüfəng, rəhil, sahibsiz qalmış yəhərli at və s.) təsvirinə rast gəlirik. Bu cəhətdən peşə ilə bağlı əmək alətlərinin (dəmirçi zindanı, misgərlik alətləri, həllac yayı, hana, həvə, kirkit və s.) təsvirinə daha çox yer verildiyi nəzərə çarpır. Qəssab, dabbağ, misgər, zərgər, şərbaf qəbirləri təsvir olunmuş istehsal alətlərinin səciyyəsinə görə bir-birindən seçilirdi. Bir qayda olaraq, kitabə və naxışlar başdaşının ön tərəfinə, mərhumun peşə mənsubiyyətini bildirən rəmzi rəsmlər isə yanlarına və kitabənin kənarındakı boş sahələrə həkk olunurdu.

Sənəduqənin üzərində və yanlarında mərhumun xatirəsinə həsr olunmuş epitafiya, dünya işlərinin aqibəti haqqında ibrətamiz beytlər, bayatılardan və klassik şairlərin hikmətli sözlərindən nümunələr, nəhayət, abidənin kimdən yadigar olduğunu bildirən ifadələr həkk edilirdi.

Xatirə abidələrinin hazırlanması sahəsində sənət ənənələri XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində də davam etməkdə idi. Həmin əməli təcrübə və bu sənət sahəsindəki istehsal prosesləri (*daşçıxarma, daşyonma, həkkətmə*) bu gün də özünün əhəmiyyətini itirməmişdir (I tablo).

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ərazisi zəngin daş yataqlarına malikdir. Hər bir bölgədə onlarca daş karxanası mövcud olmuşdur. Xüsusilə şəhəratrafi kəndlərdə karxanalar daha geniş inkişaf etmişdir. XIX əsrin sonlarında Cənubi Qafqazda daşışləmə sənətinin inkişaf etmiş istehsal mərkəzləri arasında Bakı, Naxçıvan, Qazax, Cəbrayıl və Şamaxı qəzaları xüsusi yer tuturdu. Bakının ətraf kəndlərinin (Şıx, Kəmli) əhalisi yaxınlıqdakı əhəngdaşı karxanalarından daş kəşib yonur və onu sürətlə böyüməkdə olan şəhərə satırdılar [10].

Daşçıxarma. Tikinti və xatirə abidələr üçün daşın çıxarılması müəyyən

istehsal bacarığı tələb edirdi. Daş ustaları əvvəlcə salı kəsir, sonra onu doğrayırdılar. Ona görə də daşçıxaran usta eyni zamanda "daşkəsən" adlanırdı.

Daşın çıxarılması və daşınması prosesində külüng, ling, bel, kürək, para (paz), yanpara (nalçaq), qalaqburun, gürz, girdin, zəncir, kirşə, araba və s. vasitələrindən istifadə olunurdu.

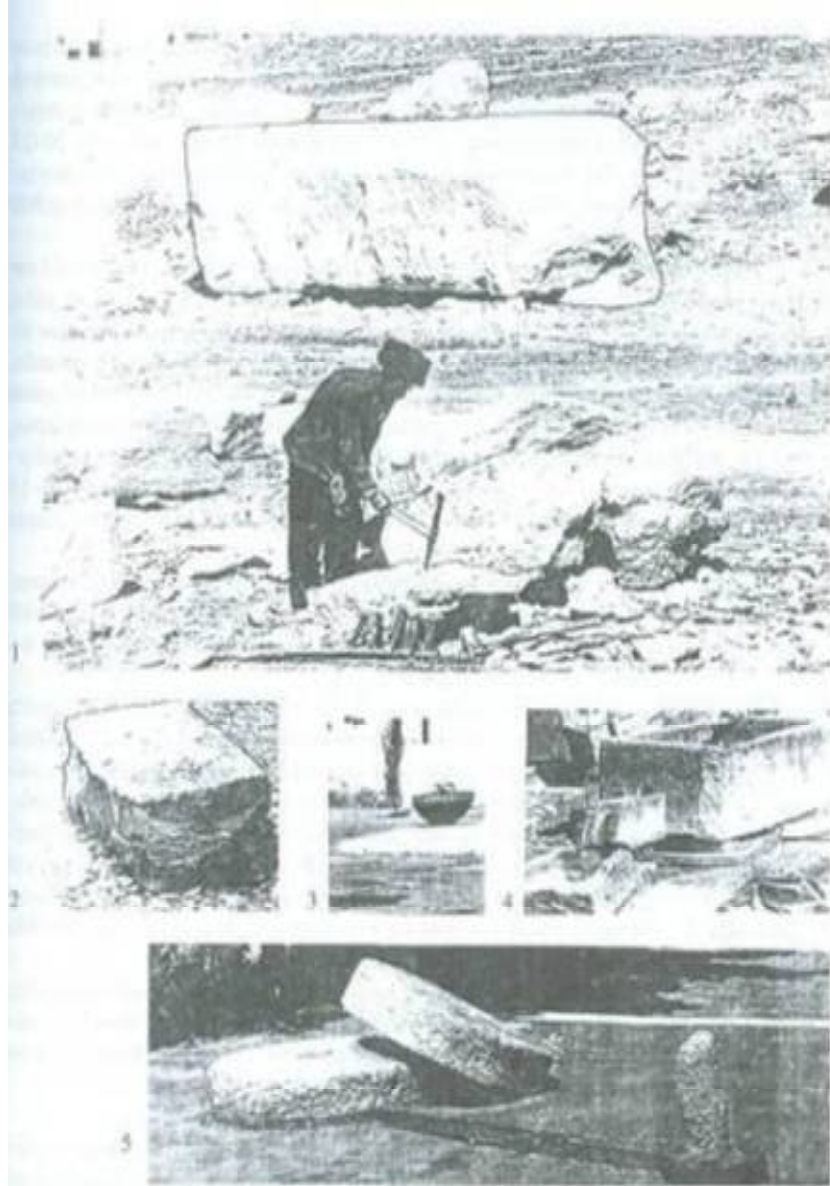
İşin tələbinə uyğun olaraq, əvvəlcə daşın beli yarılr, sonra onun layı qoparılırdı. Salın belini yarmaq məqsədilə qalaqburun vasitəsi ilə onun üzərində uzunluğu 0,5 m, dərinliyi 20-25 sm olan "bel yarıqları" açılırdı. Salın yaxşı yarılməsi üçün ilk növbədə onun "damarı" tapılırdı. Bu iş müəyyən qədər əməli təcrübə və bacarıq tələb edirdi.

Adətən, ağır (böyük) daşda 3, yüngül (xırda) daşda 1-2 ədəd bel yarığı açılırdı. Sonra onların yan üzlərinə xüsusi yanpara qoyulub aralarına 5-6 ədəd dəmir para ("əkmə") düzülürdü. Bir qayda olaraq, bel paraları nisbətən nazik və uzun olurdu. Paraların hamısı cərgə ilə düzülüb qurtarandan sonra usta bir tərəfdən başlayıb gürz ilə ehməlcə hər paraya bir dəfə zərbə vura-vura başa çıxır, sonra əməliyyatı əksinə təkrar edirdi. Gürzləmə əməliyyatının əvvəlində zərbələr zəif olur, sonra tədricən güclənirdi. Gürzləmə prosesində əsas məharət zərbələrin hamısının təsir gücünü eyni qaydada saxlamaqdan ibarət idi. Əks təqdirdə daşın yarığı istiqamətini dəyişərək çəplənir və yararsız hala düşürdü. Bel paralarının hər birinə təxminən 20-25 zərbə dəyəndən sonra daş bölünürdü. Salın bölündüyü zərbələrin səsinin dəyişməsi ilə müəyyən edilirdi. Gürzləmə əməliyyatının əvvəlində zərbələr cingiltili çıxır, sonra getdikcə kallaşır.

Daşın layını yarmaq üçün onun yanı boyunca, hər qarışdan bir olmaqla, 10-12 sm dərinliyində lay yarıqları açılırdı. Daşın düzgün bölünməsi üçün lay yarıqları salın üst səthinə paralel istiqamətdə, düz xətt boyunca düzülürdü. Bu məqsədlə yenə də əvvəlcə daşın "damarı" axtarılıb tapılır, sonra gireh vasitəsilə onun ölçüsü tutulurdu. Lay yarığı çəp olmasın deyə, yan paralarını kip saxlamaq və onların səmtini salın daxilinə doğru 90 dərəcə bucaq altında düzgün istiqamətləndirib tənzimləmək üçün, bir qayda olaraq, paraların ətrafına quru ot və ya küləş tıxanırdı. Gürzləmə əməliyyatı nəticəsində zərbələrin sayı artdıqca, daşın cingiltisi də tədricən dəyişirdi. 10-15 dəfə təkrar olunan zərbədən sonra daşın layı paralanıb qopurdu. Qalın və bərk daşda kürzləmə əməliyyatı 20 dəfəyə qədər təkrar edilirdi.

Kəsilmiş daş qayması saldan ling vasitəsilə aralanırdı. Bunun üçün orta paralardan birini çıxarıb lingin ucunu onun yerinə salırdılar. Hər dəfə lingin ucunu irəli itələyib qanırdıqca daş qabağa doğru dəbərirdi. Yüngül daşı bir nəfər, ağır daşı isə iki nəfər ling ilə yatağından aralayıb düşürürdü.

Salın daşınmasını asanlaşdırmaq üçün onun ölçüdə kənar "xam" hissələri balta ilə sındırılıb yüngülləşdirilirdi. Bu məqsədlə əvvəlcə ipqara vasitəsi ilə salın ölçüsü götürülür, sonra daş baltası ilə ölçüdə kənar qalan hissələri vurulurdu. Daşı sürütmə üsulu ilə aparmaq istədikdə onun bir başı müəyyən qədər xam

1 tablo. 1 - Sindi das karxanunda is proses; 2 - Saklay; 3 - Das gilday;
4 - Das boyuz; 5 - Dayirman va ding das.

saxlanılırdı.

Sal öz yatağından qoşqu yerinə bir cüt girdin vasitəsilə endirilirdi. Bu məqsədlə onu bir-birindən azca aralı, paralel vəziyyətdə dal-qabaq dayanan bir cüt ağac girdin üzərinə düşürüb ling vasitəsilə arxasından itələyirdilər. Daş tərpendikcə girdinlər diyirlənir və beləliklə də onu irəli aparırdı. Hər dəfə arxa tərəfdə boşalan girdin növbə ilə daşın qabağına qoyulurdu.

Sal daş iş yerinə ya sürütmə üsulu ilə ya kirşə, ya da araba vasitəsilə daşınırdı.

Daşyonma. Məmulatın hazırlanması bilavasitə yonma əməliyyatından başlanırdı. Bu prosesdə daş baltası, dişək (təvər-dişək), düsəri, dəzgə, künyə, gireh və s. alətlər işləniirdi (II tablo).

İri daşlar qabaqburun, para, yanpara və gürz vasitəsilə doğranırdı.

Tətbiq sahəsindən asılı olaraq, daşyonma sənətində tarixən ixtisaslaşma getdiyindən *tikinti* daşının yonulması ilə bənnalar məşğul olurdular. Onlar hörgü daşı, bəzək, sütun, tava, çatma daşı və s. olmaqla, müxtəlif forma və ölçülərdə tikinti materialı yonub hazırlayırdılar.

Təsərrüfat və məişət əşyalarının: hovuz, axur, dibək, kirkirə, dəyirman daşı, su daşı, xırman daşı (girgino), doqqaz daşı, və s. hazırlanması ilə xüsusi ustalar məşğul olurdular. Xatirə abidələrinin bir qismini həkkaklar, müəyyən hissəsini isə daşyonan ustalar hazırlayırdılar (III tablo).

Xatirə abidələri təkcə məzar daşlarından ibarət olmayıb, xeyrat bulaqları ilə bağlı daş məmulatını (*qıstab, hovuz və novça*) da əhatə edirdi. Qıstab bulaq suyunu cəmləyib yığan durulducu su anbarı kimi, dağlıq və dağətəyi kəndlərdə geniş yayılmışdır [11].

Daşyonma üsulları. Daş məmulatının növündən asılı olaraq o, müxtəlif üsullarla (*qaraçapma, çümməçapma, dişəmə və cilalama*) yonulub hazırlanırdı.

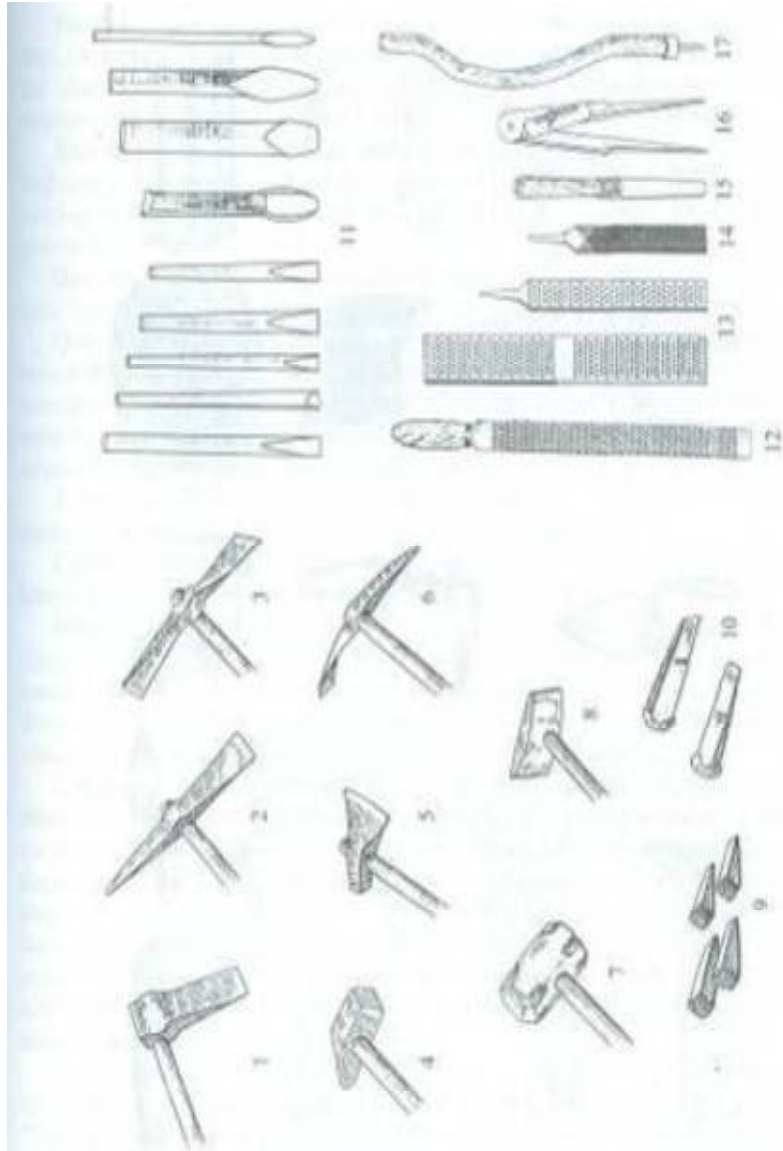
Qaraçapma. İstər tikinti, istərsə də məzar daşı ilk növbədə balta ilə bir dəfə kobud şəkildə yonulurdu. Qaraçapma adlanan bu üsuldan xüsusilə hörgü daşının hazırlanmasında geniş istifadə olunurdu. Qaraçapma əməliyyatı nəticəsində daşın səthi kobud yonulub ilkin formaya salınırdı. Bu məqsədlə xamı vurulmuş daş əvvəlcə gireh ilə ölçülür, sonra dəzgah üzərində düzbucaqlı formada yonulurdu.

Tikinti daşının doğranması və qaraçapma yonulması bilavasitə daş karxanasında, digər əməliyyatlar isə inşaat sahəsində icra olunurdu.

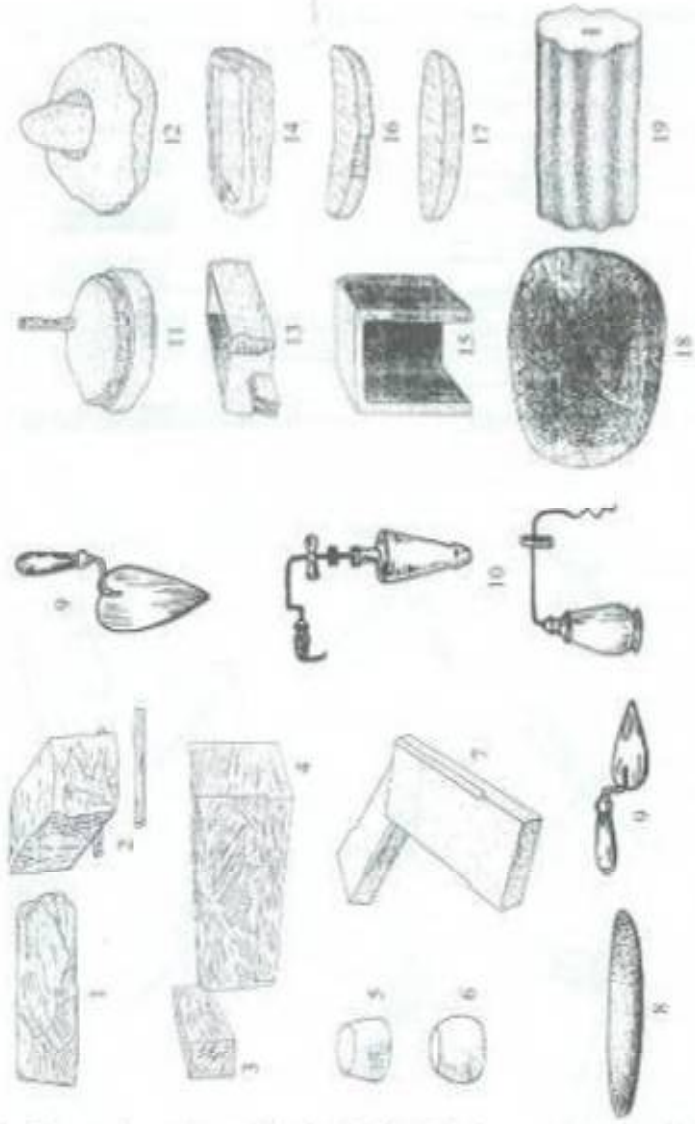
Çümməçapma. Hörgü daşının üzü qaraçapma edildikdən sonra daş baltası və künyə vasitəsilə çümməçapma üsulu ilə yonulub hamar şəklə düşürdü.

Dişəmə. Divarın zahiri üzünün yaraşılıq olması üçün, adətən, qaraçapma və çümməçapma üsulu ilə işlənmiş daşın bir üzü təvər-dişək vasitəsilə dişənilib daha da hamar şəklə salınırdı. Adətən, məscid, hamam, karvansara, türbə və s. tikintilərin divarlarının bayır üzü bu üsulla hazırlanmış "dişək daşı" ilə hörülürdü. Dişək üsulu xüsusilə abidə daşlarının hazırlanmasında geniş tətbiq olunurdu.

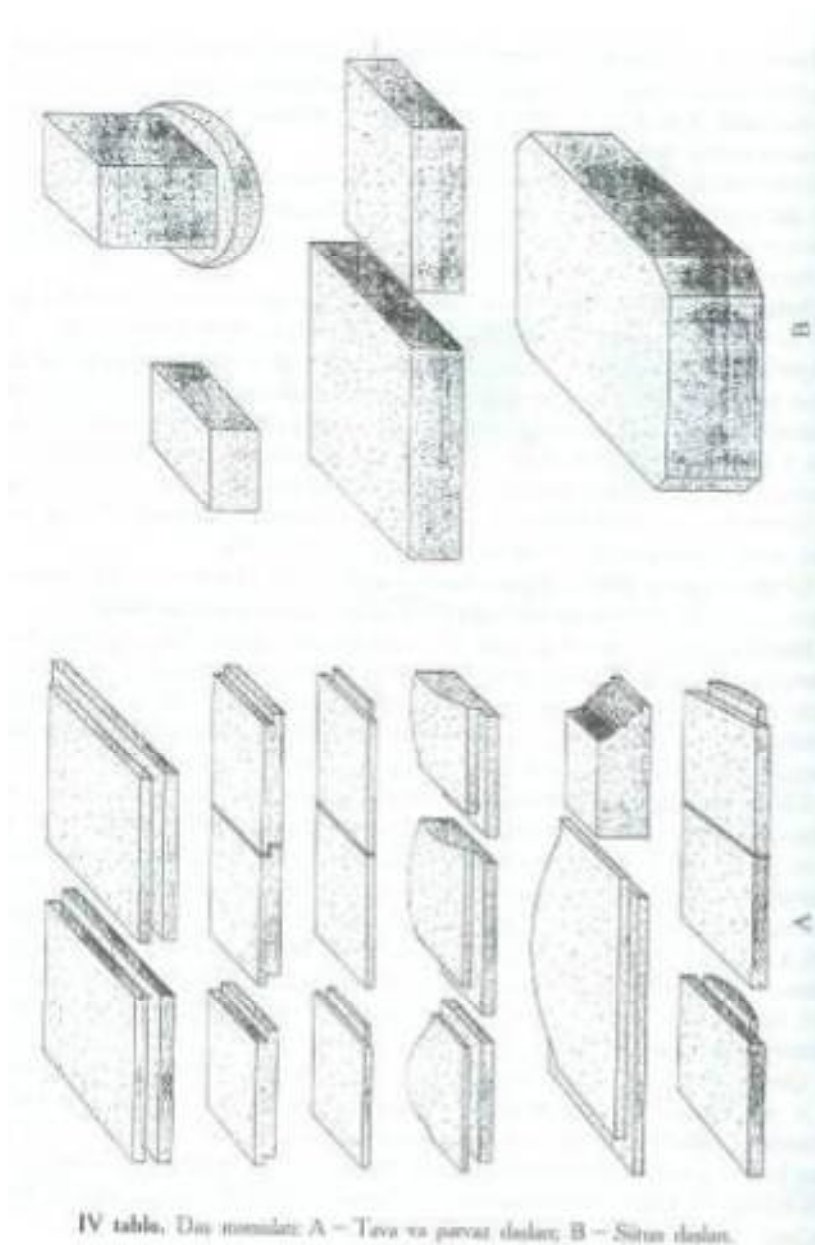
Cilalama. Daş məmulatının zahiri görkəmini şumal hala salmaq məqsədilə

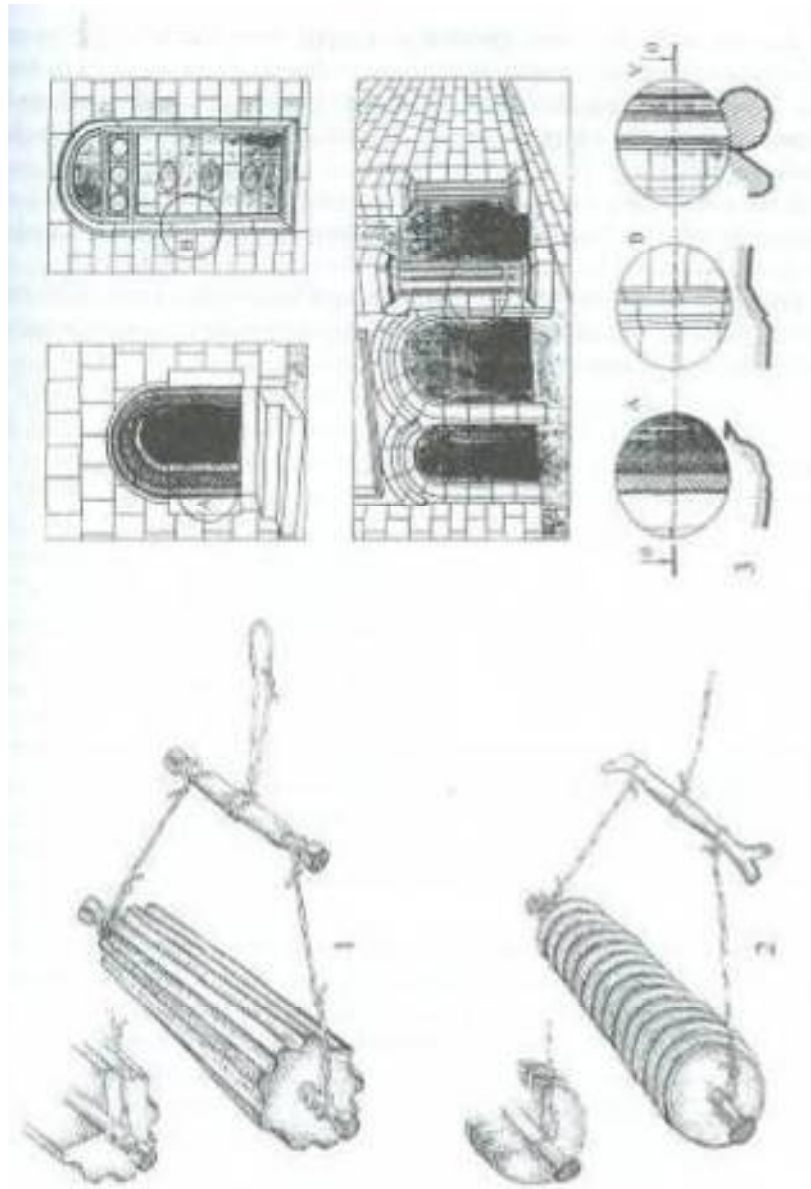
II tablo. Daxləmə və ölçməmə alətləri: 1,3 – Dağ baltası; 2 – Döşən; 3 – Təvaz-tişək; 4 – Çökək; 6 – Qılqılın; 7 – Güz; 8 – Tışək; 9 – Xələ pəncə; 10 – Böyük pəncə; 11 – Düz və qırıqca tışəklər; 12,13 – Tışəklər; 14 – Yarı yeyin; 15 – Mısq; 16 – Pəncə; 17 – Dəstəqan.

III tablo. Dax monuldu va hauna alətləri 1 - Səli, 2 - Səli dənəmə üsuli; 3, 4 - Səndəqçi; 5, 6 - Səndəqçi; 7 - Bəs dənə; 8 - Ərmə; 9 - Malək; 10 - Səpəl; 11 - Kırkır; 12 - Hovəng-dənə; 13, 14 - Həvəz; 15 - Qızıl; 16, 17, 18 - Dənə; 19 - Xırtan dənə.

IV table. Dug nommalat: A - Tava va parvat dalar; B - Sitra dalar.

V tabla. Day nispetleri 1,2 – Xerman daşları (vd); 3 – Höşq, tağ və simin daşları.

dişəmə əməliyyatından sonra onun səthi törpü və yeyə vasitəsilə cilalanırdı. Bu üsul ilə ən çox bəzək və abidə daşı hazırlanırdı. Bir qayda olaraq, bəzək daşı əvvəlcə törpüdən keçirilir, sonra yeyələnirdi. Bəzək daşının hazırlanmasında iri və narın dişli törpülərdən, yastı, üçgü, dördgü, "bülül" adlanan yuvarlaq formalı yeyələrdən, ülgü, künyə, pərgar və girehdən istifadə olunurdu. Bəzək daşı ən çox pərvaz, qapı, pəncərə, camaxadan, buxarı və s. memarlıq ünsürlərinin bədii tərtibatında işlənirdi. Pərvaz daşı "ikitilli", "dördtilli", "ördəkboyunu" və s. olmaqla, müxtəlif formalarda yonulurdu (IV tablo).

Qapı və pəncərə haşiyələri üçün "yastığı", "məməli", "buruq", "qurdqulağı" və s. adı ilə məlum olan müxtəlif formalı bəzək daşları yonulub düzəldilirdi. "Yastığı" formalı bəzək daşları pəncərənin ətəyinə, "məməli" adlanan daş növü isə onun başına işlənirdi. Pəncərənin yanları "buruq" və ya "qurdqulağı" formalı daşlarla hörülürdü. Qapı və camaxadanın başı üçüti "zəbərdər", taxça və buxarı başına isə "tağ" formalı daş yonulub hazırlanırdı.

Daş məmulatı təkcə tikinti materialı kimi deyil, həmçinin, təsərrüfat və məişətdə də geniş tətbiq olunmuşdur. *Su daşı, xarman daşı, dəyirman daşı, kirkirə, hovuz, axur, dibək* və s. daş məmulatı keçmiş məişətdə mühüm yer tuturdu. Bunların hər birinin hazırlanmasında daşışləmə texnikasının müxtəlif üsullarından istifadə olunmuşdur (V tablo).

Keçmişdə ən yaxşı dəyirman daşı Culfa yaxınlığındakı Daşkəsən dağında yonulub hazırlanırdı. [12] Qazax qəzasında dəyirman daşı istehsalının başlıca mərkəzləri arasında Məzəm, Quşçu və Fərəhli kəndləri mühüm yer tuturdu [13].

Daşışləmə sənəti əməli ehtiyaclara xidmət edən bəsit istehsal formasından kamil incəsənət əsərlərinə malik monumental-dekorativ sənət səviyyəsinədək mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir.

DULUSÇULUQ

Azərbaycanda sənətkarlığın ən qədim sahələrindən biri olan dulusçuluq sənəti Neolit dövrünün mühüm nailiyyətlərindən sayılır. Saxsı qab istehsalı uzun əsrlərin təcrübəsi nəticəsində meydana çıxmışdır. F.Engels dulusçuluq sənətinin yaranmasından bəhs edərək yazmışdır: "Bir çox hallarda və ehtimal ki, hər yerdə bu sənət toxuma və ya ağac qabları oda davamlı etmək üçün onların üzərinə gil yaxmaqdan başlamışdır" [14].

Gil qabların ixtirası qadınların adı ilə bağlı olub, uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Qadınlar gildən yoğrulmuş sadə qabları ilk zamanlar Günəş istisində qurutmaqla, bir qədər sonralar isə onları odda bişirməklə möhkəm və davamlı hala salmışlar.